

Hiaten in het economisch herstel

Een evaluatie van het aanbodeconomische beleid in
Nederland.

Rob de Klerk¹

"L'austérité est une vision de Monde qui regroupe pêle-mêle les aspects les plus contestables de la vision d'avant Keynes, Loi d'Airan des salaires, Loi de Say, le modèle d'accumulation primitive pour expliquer le profit, la théorie quantitative, la théorie fondiste de capital, l'orthodoxie budgétaire la plus farouche etc. Elle s'impose si bien que bien peu osent encore révoquer en doute les éléments du Credo Economique: Pourquoi les déficits du budget sont-ils si détestables? Pourquoi la Concurrence est-elle en soi bénéfique?" (Parguez 1989, 5/6)

Verschillen in visie op het te voeren economisch beleid kunnen worden teruggevoerd op een tweetal motiverende factoren: verschillende opvattingen over wat maatschappelijk wenselijk is en verschillende opvattingen over wat economisch mogelijk is. Terugvertaald in de terminologie van de Theorie van de Economische Politiek hebben economische beleidsdiskussies betrekking op de doelstellingen van het beleid en/of op de werking van het economisch proces die immers bepalend is voor de verwachte effecten van toe te passen beleidsinstrumenten.

Nu geeft de huidige situatie in de (Nederlandse) economie meer dan voldoende aanrijpingspunten voor een ondubbelzinnige formulering van de op lange termijn na te streven maatschappelijke doelstellingen.

---

1 De auteur is werkzaam als universitair docent bij de vakgroep macro-economie van de Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie van De Universiteit van Amsterdam. Het onderzoek maakt deel uit van het VF-programma "Macro-economic Policy: Theory, Formation and Effectiveness". Dank voor kritische kanttekeningen bij een eerdere versie gaan uit naar de deelnemers aan bovengenoemd programma, naar een aantal overige leden van de Vakgroep macro-economie, en naar mede-kernredactieleden.

Om huidige problemen op te lossen (en toekomstige zoveel mogelijk te vermijden) moet gestreefd worden naar een groeipad dat evenwichtig, rechtvaardig en stabiel is. Evenwichtig zowel in termen van de categoriale inkomensverdeling en de daarmee samenhangende ontwikkeling van vraag en aanbod, als in termen van de terugkoppeling tussen het door het groeiproces onderhouden productie- en consumptiepatroon en de natuurlijke omgeving. Rechtvaardig in termen van werkgelegenheidskansen en persoonlijke inkomensverdeling. Stabiel in termen van automatische stabilisatoren én een flexibele toepassing van ter beschikking staande diskretionnaire beleidsmiddelen.

Verschillen van mening ontstaan echter vooral als het er om gaat de gewenste lange termijn ontwikkeling terug te vertalen naar tussendoelstellingen voor de korte en middellange termijn en naar de sturingsmogelijkheden die besloten liggen in de huidige werking van het economisch proces. Ten aanzien van deze problematiek heeft zich vanaf de tweede helft van de jaren zeventig een heroriëntatie in het economisch denken voltrokken. Met de groeiende dominantie van monetaristische, nieuwklassieke, en 'supply-side' ideeën, keerde het economisch denken terug naar een analyse van het economisch proces in termen van stabiliteit en algemeen evenwicht. In het gevoerde beleid vertaalde deze "conservatieve revolution"² zich in de prioriteitsstelling van monetaire en financiële desiderata. 'Sanering' van de economie werd als voorwaarde geponeerd voor het op langere termijn realiseren van reële doelstellingen, zoals terugdringing van de werkloosheid, die niet direct door overheidsingrijpen stuurbaar zouden zijn.

Het in recente jaren opgetreden eerherstel van meer keynesiaans getinte analyses³ heeft zich (nog?) niet doen gelden in het gevoerde beleid. Volgens sommigen zijn juist gedurende de laatste jaren de scherpe kanten van de economisch-politieke discussie in Nederland afgeslepen. Vanuit het gevoerde beleid is althans gesuggereerd dat er onder ekono-

2 Onder deze titel werd een speciaal nummer van *Economic Policy* (nr.5, October 1987) gewijd aan de toepassing van aanbodeconomische opvattingen in het beleid van Westerse landen. In de redactionele inleiding tot het nummer werd deze conservatieve revolutie als volgt omschreven: "a revised economic judgement about the goals of policy and how these might feasibly be attained..Indeed, the conservative consensus has much in common with liberal revolution of the nineteenth century, with its emphasis on market forces, sound finance and sound currency." (7)

3 Volgens sommigen is het recente werk in de keynesiaanse traditie -naast 'postkeynesianisme', 'neokeynesianisme', e.d.- als een nieuwe substroming te beschouwen, namelijk het "New-Keynesianism": de keynesiaanse leer aangevuld met de laatste inzichten inzake inflatie en werkloosheid. Voor een evaluatie van het verklarend vermogen van deze stroming in vergelijking met Nieuwklassieke en traditioneel Keynesiaanse analyses, zie: Greenwald en Stiglitz (1988). Daarnaast zijn er verdere ontwikkelingen binnen al langer gevestigde 'Keynesiaanse' tradities, zoals de toepassing van onevenwichtsanalyses in navolging van Malinvaud. Voor een toepassing hiervan op de Nederlandse economie, zie: Driehuis (1988).

men en politici een convergentie van opvattingen over doelstellingen en instrumenten heeft plaatsgevonden. Sterker nog: het "herstelbeleid" wordt voorgesteld als het enig mogelijke beleid en het aantrekken van de groeicijfers van het BNP en de werkgelegenheid sinds 1982 als het onontkoombare bewijs van de juistheid ervan:

In objectiviteit kan niet anders worden geconcludeerd dan dat het economisch beleid van de sociale partners en de regering succesvol is geweest en in toenemende mate vruchten afwerpt. Voor de toekomst lijkt prolongatie van deze succesformule voor de hand te liggen, zij het met actualisering met het oog op nieuwe omstandigheden en knelpunten. (Rutten, 1989, 7)

In de volgende paragrafen wordt de wenselijkheid van het voor de hand liggende onderzocht. De uiteenzetting over het 'aanbodeconomische beleid', zoals dat sinds het begin van de jaren tachtig vorm heeft gekregen, spitst zich toe op de al dan niet uitdrukkelijk geformuleerde doelstellingen, de onderliggende visie op het economisch proces, en het toegepaste instrumentarium. Na een korte omschrijving van het beleid worden achtereenvolgens de karakteristieken van het gerealiseerde en te verwachten groeiproces, de conjuncturele ontwikkeling, en de benadering van het werkloosheidsprobleem geanalyseerd. Tenslotte wordt getracht om, uitgaande van het hierboven omschreven en als wenselijk geformuleerde groeipad, een evaluatie te geven van het gevoerde beleid en de daarmee samenhangende economische ontwikkeling

Voorzover de heftigheid van de discussie inderdaad is afgenomen, blijkt dan dat ten onrechte is. Gezien de ernst van de huidige problemen is een nauwgezet op de behoeften van de (huidige en toekomstige) samenleving afgestemd economisch beleid wellicht nog nooit zo belangrijk geweest als nu. In het licht van de vele problemen die om een oplossing vragen is het dan opmerkelijk dat binnen het nu gevoerde beleid in plaats van een breed en samenhangend kader van op de verscheidenheid van problemen toegespitste maatregelen er in wezen slechts één oplossingsmechanisme ter beschikking staat: de bevordering van marktprikkels. Het beleid beperkt zich tot het realiseren van een aantal randvoorwaarden voor een proces van economische groei waarvan de richting (en dus de wenselijkheid op grond van fundamentele maatschappelijke doelstellingen) ongewis blijft. Het geponeerde 'onontkoombare' karakter van het beleid vloeit veeleer voort uit een verenging van zowel de problematiek als van de ter beschikking staande mechanismen voor het realiseren van een wenselijke sociaal-economische ontwikkeling. Meer specifiek geldt, dat de gevoerde economische politiek:

- gepaard gaat met hoge maatschappelijke kosten;
- de economische instabiliteit vergroot en produktie- en werkgelegenheidskansen onbenut laat;
- een groeiproces ondersteunt dat zowel makro-economisch als in termen van de milieudoelstelling onevenwichtig is.

1 Heroriëntatie van het beleid.

De visie die sinds het begin van de jaren tachtig ten grondslag heeft gelegen aan het in de meeste Westerse landen gevoerde beleid is die van de 'supply-side economics', of aanbodeconomie.⁴ Aanbodekonomen benadrukken het belang van factoren die de structurele ontwikkeling van de economie bepalen: de kwaliteit van de beroepsbevolking, technische ontwikkeling, etc. Nu is er geen stroming in het economisch denken die het belang van die factoren ontkent. Kenmerkend voor de aanbodeconomie is echter de visie op de determinanten van groeifactoren en de specifieke ontwikkeling daarin gedurende de naoorlogse decennia: een eenzijdig op de vraagkant gericht beleid en economisch denken zou geleid hebben tot het inbouwen van factoren die de aanbodkant van de economie belemmeren, waaronder niet in de laatste plaats een sterk gestegen kollektieve lastendruk. Makro-economisch komen de aanbodeconomische opvattingen onder andere tot uitdrukking in het onwrikbare geloof in het optreden van crowding-out door stijgende overheidsbestedingen en in de zogenaamde Laffer-curve.⁵ De laatste impliceert, dat lastenverzwaring (een verhoging van de belastingtarieven) voorbij een zeker punt zeer sterke ontmoedigingseffekten in het leven roept en via een terugval van de produktie en het nationaal inkomen tot een dalende belastingopbrengst leidt. De essentie van het aanbodeconomisch denken is echter het mikro-economische pleidooi voor het wegnemen van factoren die de werking van het marktmechanisme frustreren. Dit pleidooi geldt niet in de laatste plaats voor de arbeidsmarkt.⁶ Toegespitst op de problematiek van de werkloosheid luidt de stelling van aanbodekonomen dat deze terug zal vallen tot een "natuurlijk" niveau als een markteconomie aan zichzelf wordt overgelaten. Actieve werkloosheidsbestrijding door de overheid is niet slechts ineffektief, het werkt zelfs kontraproduktief door de verstoring van automatische evenwichtsherstellende mechanismen. De onzichtbare hand van de markt -hooguit aangevuld met wat arbeidsmarktbeleid- is het beste middel ter bestrijding van de werkloosheid. Deze gedachte vormt de onderbouwing van het in de afgelopen jaren gevoerde anti-werkloosheidsbeleid door de overheid, of beter gezegd, van het ontbreken daarvan.

Al dan niet tengevolge van zeven jaar aanbodeconomisch beleidsexperiment -twee regeringen Lubbers- is het economisch beeld van Nederland grondig veranderd. Het eerste kabinet Lubbers trad aan tijdens de naweën van een diepe internationale recessie. De stijging van de dollar-

4 Voor een korte weergave van de belangrijkste supply-side ideeën, zie Van Sinderen (1989). Een kritische beoordeling van de uitwerking ervan in de VS-economie, wordt gegeven in Blanchard (1987), en in de UK-economie in Mathew en Minford (1987).

5 Zie: Laffer (1986)

6 Het gaat dan specifiek om de invloed van belastingheffing en het stelsel van sociale zekerheid op zowel de vraag naar als het aanbod van arbeid.

koers en internationale politieke ontwikkelingen hadden ervoor gezorgd dat voor de tweede keer in tien jaar de olieprijsen omhoogschoten. Volgens het boekje zouden beleidsmakers in de geest van Keynes hebben moeten reageren met een expansief economisch beleid ter compensatie van de negatieve effecten van de olieprijsstijging. De keynesiaanse leerboeken waren inmiddels echter verouderd verklaard: het beleid van Thatcher en van de centrale bank van de VS had slechts tot doel het beteugelen van de inflatie. Stijgende olieprijsen en een economisch beleid louter gericht op inflatiebestrijding leidden in samenhang tot de diepste recessie sinds de Tweede Wereldoorlog.

De beleidsreactie in de belangrijkste landen was konform de basisgedachten van de supply-side benadering. Volgens de aanbodeconomie heeft de overheid onder invloed van de keynesiaanse beleidsfilosofie te vaak de onzichtbare, maar harde hand van het marktmechanisme verzacht met subsidies, uitkeringen en andere vluchtwegen. Noodzakelijke saneringen bleven hierdoor uit en nieuwe initiatieven werden gesmoord in een hoge belastingdruk en een woud van regels. Ter correctie hiervan werd het aanbodeconomische beleid gericht op de versterking van de invloed van marktprikkels. Het merendeel van de konkrete beleidsmaatregelen van de twee kabinetten-Lubbers past in dit kader: de omvangrijke verhoging van de winsten (voor een niet onbelangrijk deel op kosten van de overheid via verlaging van werkgeverspremies), vergroting van de afstand tussen uitkeringen en lonen, een kleiner verschil tussen bruto en netto lonen (de zogenaamde wig), verlaging van minimumlonen, privatisering van overheidsdiensten, enzovoorts.

Een sterkere doorwerking van marktprikkels vereist in de ogen van de aanbodekonomen vooral een kleinere overheid. Maatregelen gericht op andere tussendoelen van het beleid zijn hieraan ondergeschikt. Dit geldt in de eerste plaats voor de gewenste verlaging van het financieringstekort, maar ook de verlaging van ambtenarensalarissen past als schakel in dit beleid: de scheefgroeiende salarisstructuur motiveert het inruilen van de ambtenarenstatus voor een baan in de marktsector en kan zo werken als de benodigde smeerolie voor de gewenste verschuiving van kollektieve naar marktsector. Langs deze wegen werd de Nederlandse economie gesaneerd. Het heeft een economie opgeleverd waarin de herverdelingsoperatie ten gunste van het winstinkomen meer dan geslaagd is, maar waarin nog maar nauwelijks een begin is gemaakt met het terugdringen van dringende maatschappelijk-economische problemen als armoede, werkloosheid en milieuverontreiniging.

Alvorens specifiek in te gaan op specifieke onderdelen van het beleid, is het nuttig de aanbodeconomische visie op het beleid te plaatsen in een lange termijn perspectief op veranderend overheidsingrijpen in het economisch proces.

Intermezzo: beleid en markt.

Nieuw is het denkstelsel van de aanbodeconomie uiteraard niet. De grondleggers van de economie als wetenschap in de negentiende eeuw ontwikkelden een zeer optimistisch beeld van de economische en sociale gevolgen van een economisch systeem gebaseerd op de werking van een onbelemmerd marktmechanisme. Dit mechanisme immers zou het geheel van individuele eigenbelangen automatisch omsmeden tot een kollektief belang: optimale welvaart.

Aanbodeconomie deelt met het monetarisme en de nieuwklassieke makro-economie het geloof in de stabiliteit van het marktsysteem zoals dat door de klassieke ekonomen voor het eerst is ontwikkeld. De nadruk op de onbelemmerde werking van het marktmechanisme is daarbij fundamenteel. Ingrepen daarin van buitenaf kunnen slechts leiden tot een afwijking van het optimum: een proces van economische groei gekoördineerd door het marktmechanisme kent een eigen inherente dynamiek, die alleen maar verstoord kan worden door overheidsinterventie en overheidsregulering.

In die zin is ook het thans gevoerde beleid onontkoombaar. Indien men meent de economische ontwikkeling te kunnen overlaten aan de wetten van vraag en aanbod, dan kan het beleid slechts bestaan uit het "kreëren van ruimte" voor de particuliere sektor. Overigens resteren dan nog de empirische vraag of de economie inderdaad zo werkt dat de beloofde resultaten daadwerkelijk worden geproduceerd en de normatieve vraag of deze ook maatschappelijk wenselijk zijn.

Het economisch systeem gebaseerd op de werking van het marktmechanisme heeft in de loop van een tweetal eeuwen een historisch unieke groei van de produktiviteit en het voorzieningenniveau mogelijk gemaakt. Niettemin hebben de economische geschiedenis en de geschiedenis van het economisch denken sinds de negentiende eeuw een aanzienlijke lijst opgeleverd van ongewenste gevolgen van het marktmechanisme en dus van redenen om daarin in te grijpen. Zo is men tot het inzicht gekomen dat in het geval van natuurlijke monopolies produktie beter niet kan worden overgelaten aan particulier initiatief. Al vroeg ook werd aangetoond dat ingrijpen in het marktmechanisme noodzakelijk is in het geval van externe effecten, waarbij produktie en konsumptie gevolgen hebben die niet worden meegewogen bij de beslissingen over vraag en aanbod. Van later datum is het (keynesiaanse) inzicht dat mikro-economische efficiency niet per se makro-evenwicht impliceert en dat makro-economische sturing noodzakelijk is om werkloosheid te voorkomen of te bestrijden. Tenslotte bleek overheidsingrijpen noodzakelijk in het geval dat de onbelemmerde werking van het marktmechanisme leidde tot een inkomensverdeling die ongewenst is vanuit de geldende sociale normen en waarden. Het zijn in principe deze elementen die in de loop van de tijd geleid hebben tot een toenemend overheidsingrijpen in het economisch proces. Generaliserend kan men stellen dat

overheidsingrijpen overwegend "marktkonform" is geweest: geen uitschakeling van het marktmechanisme, maar beïnvloeding van de factoren (prijzen, inkomens) op grond waarvan vragers en aanbieders hun marktgedrag bepalen. Aan dit marktkonforme beleid heeft kennelijk steeds de opvatting ten grondslag gelegen dat er geen fundamentele strijdigheid is tussen de uitkomsten van het economisch (markt-) proces en de maatschappelijke doelstellingen, zodat globale sturing door de overheid voldoende is om de geringe schommelingen rond de gewenste ontwikkeling te voorkomen of te verhelpen. Volgens de huidige beleidsfilosofie echter vervalt zelfs de noodzaak van dit laatste. Sturing door de overheid van het (makro-)economisch proces is taboe; de overheid dient zich vooral bezig te houden met de eliminering van institutionele en financiële factoren die de vrije werking van de markt belemmeren. Uiteraard richt dat streven zich op de allereerste plaats op de faktor die wél een uitschakeling van het marktmechanisme impliceerde, namelijk de uitbreiding van de kollektieve sektor.

Over de vraag of een dergelijke optiek voldoet voor de bestrijding van de reeds vertrouwde economische problemen als werkloosheid en inflatie is al menig economisch tijdschrift volgeschreven. In ieder geval geldt, dat de opgave voor een adequaat economische beleid door de "nieuwe" economische problemen, met name de aantasting van het milieu, veel gekompliceerder is geworden dan zou mogen blijken uit de toevoeging van één beleidsdoelstelling aan de bestaande vijf.

2 Het perspectief van het aanbodeconomisch ontwikkelingspad.

Een fundamentele schakel in het aanpassingsproces dat volgens volgens de huidige beleidsfilosofie tot "herstel" moet leiden is de kausaliteitsketen: winst = investeringen = groei = werkgelegenheid. In overeenstemming met het aanbodeconomisch denken wordt direkte beïnvloeding van investeringen, groei, en werkgelegenheid onwenselijk, dan wel onmogelijk geacht. Als enige hefboom voor het beleid resteert dan de rendementspositie van bedrijven en als instrument de terugdringing van het aandeel van de kollektieve sektor ter verkleining van de loonwag. In wezen materialiseert het in Nederland gevoerde beleid zich dan in een tweetal vaste regels:

- een plafond voor het financieringstekort;
- een verlaging van de kollektieve lastendruk.

Daarnaast wordt (konform de neoklassieke theorie) lippendienst bewezen aan bestrijding van 'frietwerkloosheid', maar een samenhangend arbeidsmarktbeleid ontbreekt (er is een skala van ad hoc maatregelen voor specifieke deelgroepen, maar geen makro-economisch beleid om arbeidsplaatsen te creëren), evenals een samenhangend inkomensbeleid. Aan de verantwoordelijkheid van de sociale partners voor de loon-

vorming voegt de regering slechts een dreigement aan het adres van de vakbeweging toe, waarin de laatste in feite verantwoordelijk wordt gesteld voor de werkloosheidsontwikkeling.⁷

Hoewel de vruchten van dit beleid nog zouden moeten uitkristalliseren (het karwei moet nog worden afgemaakt) meent men nu al te kunnen wijzen op de heilzame effecten ervan.

Het is echter nog de vraag in hoeverre de economische groei in de afgelopen 5 jaar als toetssteen kan dienen (en dan nog of deze toets positief uitvalt). Er is een aantal redenen om dit in twijfel te trekken:

- 1 de ontwikkeling in de afgelopen 5 jaar is (zelfs strikt economisch, dat wil zeggen afgezien van milieu-effecten) niet ondubbelzinnig positief;
- 2 het is de vraag in hoeverre positieve ontwikkelingen kunnen worden toegeschreven aan gevoerd beleid en in hoeverre deze tendens zich in de komende jaren doorzet;
- 3 het is onduidelijk vanuit welk lange-termijn groeiperspektief de recente ontwikkeling moet worden gezien.

ad.1. De recente economische ontwikkeling

De groei van de productie, de investeringen en de werkgelegenheid sinds 1982 (zie tabel 1) wordt veelal aangehaald als het bewijs van het welslagen van het herstelbeleid. Ten aanzien van de investerings- en werkgelegenheidsontwikkeling geldt een aantal nuanceringen.

Het investeringsherstel in Nederland is inderdaad sterker dan bijvoorbeeld gemiddeld in de EEG. Daarbij mag echter niet worden vergeten dat de stagnatie van de investeringen in de periode voor 1982 in Nederland eveneens veel ingrijpender was: de bruto investeringsquote daalde van ongeveer 18% in 1970 met een aantal fluktuaties tot ongeveer 12% in 1982. Een onder invloed van de buitenlandse ontwikkeling aantrekkende conjunctuur leidt dan al gauw tot een extra inhaalvraag naar investeringen. De vraag in hoeverre er inderdaad een structurele verbetering in het investeringsproces is opgetreden, kan pas beantwoord worden als de gevolgen van een conjuncturele neergang mede in beschouwing kunnen worden genomen.

Ten aanzien van de werkgelegenheid geldt dat de daling in de eerste helft van de jaren tachtig na 1985 is omgezet in een relatief (ten opzichte van het EEG-gemiddelde) sterke stijging, hetgeen overigens pas in 1988

---

7 De, zij het morele, bemoeienis van de overheid met de loonvorming is eigenlijk strijdig met de aanbodeconomische visie: als men het marktmechanisme vrij wil laten, waarom dan niet de arbeidsmarkt? Men kan er toch moeilijk van uitgaan dat afwijkingen van volkomen concurrentie zich sterker manifesteren op de arbeidsmarkt dan op de meeste goederenmarkten.

leidde tot een werkgelegenheidsniveau dat het niveau van 1980 benadert. Verder blijkt de toename gemeten in arbeidsjaren veel geringer dan gemeten in personen (voor de periode 1987-1990 wordt een toename van de werkgelegenheid in arbeidsjaren van 254.000 en in personen van 390.000 voorspeld).⁸ Tenslotte heeft de gunstige werkgelegenheidsontwikkeling nauwelijks geleid tot een afname van de werkloosheid. Het vanuit het gevoerde beleid (in de Troonrede, maar zie ook CPB, 1989, 149) aangedragen argument dat dit het gevolg is van een versnelling van het geregistreerde arbeidsaanbod hoort eigenlijk niet thuis in een aanbodeconomische beleidsfilosofie die ervan uit gaat dat de markt zal zorgen voor evenwicht tussen vraag en aanbod. Nog los daarvan is het nogal ondoorzichtig. In het Centraal Economisch plan van 1986 werd een toename van het arbeidsaanbod in de periode 1986-1990 voorspeld van 400.000 (CPB, 1986, 220), en, rekening houdende met de toename van de non-registratie, van 250.000. Dit is ongeveer ook de voorspelde uitkomst (Zie CPB, 1989, 150). Wat wel aanzienlijk is tegengevallen is het minder optreden dan verwacht van de non-registratie. (Zie CPB, 1989, 149).

ad.2. Groei en beleid

Binnen de huidige beleidsfilosofie is de loonvorming van cruciale betekenis. Enerzijds is het beleid erop gericht door middel van loondifferentiatie en een nauwere band tussen prestatie en beloning de rol van marktprikkels te versterken en daardoor de arbeidsmarkt meer flexibel te maken. Anderzijds beoogt het beleid om door middel van een verkleining van de loonwag (het verschil tussen bruto- en nettoloon) en bij een zeer gematigde loonontwikkeling (en een sinds 1988 weer sterk stijgende arbeidsproductiviteit) een sterke relatieve daling van de loonkosten te realiseren. Enerzijds moet dit leiden tot een inkomensherverdeling ten gunste van het winstinkomen, anderzijds moet het hierdoor uitgelokte investeringsherstel aan de bestedingenkant worden gevoed door een stimulering van de uitvoer. De gevolgen van dit beleid komen deels tot uitdrukking in de groeicijfers van produktie en bestedingscategorieën zoals weergegeven in tabel 1 en tabel 2.

De groei in Nederland is "export-led growth", en wordt gekenmerkt door het restriktieve karakter van de binnenlandse bestedingsontwikkeling. Het karakter van het beleid komt mede tot uitdrukking in het cijfer voor de inflatie, dat aanzienlijk lager, en het cijfer voor het saldo op de lopende rekening dat aanzienlijk hoger is dan gemiddelde in de EEG. Beide vormen deels de uitdrukking van de sterk restriktieve ontwikkeling in Nederland die als prijs voor de verbetering van rendementen en exportpositie wordt betaald.

---

8 Zie CPB, 1989, 150. Voor het jaar 1988 bedroeg de toename van de eerste 60.000, van de tweede ongeveer 165.000, zie Boot 1989, 916).

Om deze reden zijn vraagtekens te zetten bij het ondubbelzinnig positieve karakter van de prestaties van het beleid. Vergeten wordt om de in het verleden tot in den treure benadrukte internationale beperkingen op binnenlands beleid door te vertalen naar een situatie waarin de buitenlandse ontwikkeling expansiever is dan de binnenlandse, en de vraag dringt zich dan meteen op welke de effecten voor de Nederlandse economie zullen zijn van groeivertraging in het buitenland.

Het te verwachten beeld ten aanzien van de buitenlandse ontwikkeling is voor de komende jaren volgens het CPB (CPB 1989) minder expansief dan in de afgelopen periode het geval was. De geschatte economische groei in de EEG van 2,5 procent per jaar in 1991-94, betekent een vertraging van het groeitempo ten opzichte van de achter ons liggende jaren. Een van de belangrijke oorzaken wordt gevonden in de economische ontwikkeling binnen de Verenigde Staten, waar het zogenaamde dubbeltekort (het tekort op de begroting en dat op de lopende rekening van de betalingsbalans) bestedingsbeperkende maatregelen zal afdwingen. Bovendien zal de door een explosieve groei van de bestedingen aangewakkerde inflatie in Engeland waarschijnlijk tot eenzelfde ontwikkeling leiden. Een stagnerende ontwikkeling van de internationale bestedingen tast uiteraard de Nederlandse exportprestatie aan. Toch worden deze invloeden niet als dramatisch beoordeeld. De tamelijk lakonieke beoordeling van deze ontwikkeling door het CPB wordt ingegeven door de sterk verbeterde uitgangspositie van het bedrijfsleven in de meeste industrielanden: een hoog winstniveau, een hoog investeringsniveau en een lage inflatievoet. Het CPB wijst op de aanzienlijke verbeteringen die aan de aanbodkant van de Nederlandse economie tot stand zijn gebracht: een hoge winstgevendheid van bedrijven en hogere investeringen dan voorheen. De loonmatiging heeft geleid tot een sterke exportpositie. Deze ontwikkelingen worden ondubbelzinnig als gunstig beoordeeld en en als wenselijk doorgetrokken naar de komende vier jaar. Export-geörienteerde groei blijft de leidraad voor het te voeren beleid, reden waarom met kracht wordt gewaarschuwd voor loonstijging, ook al omdat men inziet dat de voorspelde kontraktloonstijging van twee procent per jaar (gelijk aan de verwachte inflatie) niet erg realistisch is in het licht van de economische ontwikkeling. De koopkracht van de modale werknemer (zonder incidenteel) zal naar verwachting met niet meer dan 0,5 procent per jaar toenemen, en in de overheidssector zelfs nog minder. "De koopkrachtverbetering is...nogal mager in verhouding tot recente (verwachte) ontwikkelingen.", zo beoordeelt het Planbureau de door haar geraamde loonontwikkeling tot 1994. (CPB, 1989, 194)

Niet zonder reden wijst het CPB op de grote onzekerheden die in de ramingen besloten liggen. Het geschetste beeld behelst in feite niet anders dan een geleidelijk aanpassingsproces voor de internationale onevenwichtigheden: de dollar en de schuldbalans van verschillende landen. In het zicht van dergelijke onzekerheden is de aanbodeconomische visie op de binnenlandse ontwikkeling, die bij de gewenste loonontwikkeling

**Tabel 1.   Produktie, bestedingen, inflatie, werkgelegenheid
1979-1988**

Nederland en EEG(12). Gemiddelde jaarlijkse mutaties in %.

	Nederland		EEG(12)-gemiddelde	
	1979 /81	1982 /88	1979 /81	1982 /88
Volumes				
Bruto binnenlands produkt	0.8	2.1	1.6	2.2
Particuliere consumptie	0.2	1.6	1.7	2.5
Investerings in vaste activa	-4.4	4.1	0.1	2.4
Uitvoer goederen en diensten	3.5	4.2	4.1	3.7
Invoer goederen en diensten	-0.1	4.8	2.8	4.9
Werkgelegenheid (in personen)	1.2	0.9	0.0	0.3
Loonkosten p.e.p.				
verwerkende industrie	2.7	-0.2	9.3	2.9
Inflatie	6.1	2.4	11.4	5.8
Saldo lopende rekening (in % BNP marktprijzen)	-0.2	3.0	0.7	0.5

Bron: Centraal Economisch Plan 1989, The European Economy 1989.

en bij de gewenste terugtrekking van de overheid wel stagnerend moet blijven, erg eenzijdig en eendimensionaal.

ad.3. Het lange termijn groeipad

De economische groei is, na een bijstelling, geraamd op 2,25 procent per jaar voor de periode 1991-1994, dat wil zeggen een fractie lager dan de eerdere raming van 2,5 procent. Deze is vooral ook laag in verhouding tot de situatie in 1988 en 1989, jaren waarin de groei 3 respectievelijk 4 procent bedraagt. Voor de 'voorzichtige' opstelling van het CPB zijn objectieve redenen: tendenzen van groeivertraging zijn te verwachten en ook waarneembaar. Een dergelijke voorzichtige inschatting heeft belangrijke nevengevolgen door het benadrukken van de smalle marges voor eisen van koopkracht, werk, en kollektieve voorzieningen. Het zal "buitengewoon moeilijk zijn om desiderata ten aanzien van kollektieve voorzieningen, lastendruk, koopkracht en werkgelegenheid op een realistische wijze met elkaar in overeenstemming te brengen."

Tabel 2. Loonkosten, betalingsbalans, binnenlandse bestedingen. Nederland 1982-1988

	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
jaarlijkse procentuele mutaties							
Loonkosten p.e.p. Nederland*)	4.2	-1.6	-5.4	1.6	1.4	2.2	-2.0
Loonkosten p.e.p. EEG(12)*)	7.8	3.9	2.3	2.9	2.5	2.2	0.3
Loonkosten p.e.p. Nederland**)	-2.4	-7.9	-16	-1.8	39.7	23.1	0.0
Loonkosten p.e.p. Concurrenten**)	-4.2	-4.4	-7.9	-0.2	9.5	5.5	2.0
Binnenlandse bestedingen	-1.2	1.3	1.4	1.9	3.6	2.2	2.2

In procenten van het netto nationaal inkomen tegen marktprijzen

Saldo Lopende Rekening	3.5	3.5	4.6	4.6	3.0	1.7	2.5
Kapitaalbalans (particulier en overheid)	-2.2	-2.4	-2.4	-3.1	-5.4	-1.1	-0.5

*) Verwerkende industrie, in nationale valuta.

***) Verwerkende industrie, in dollars.

Bron: MEV 1990, Centraal Economisch Plan 1989.

zo verwoordt het CPB deze smalle marges. De politieke vertaling van de smalle marges is terug te vinden in het verlangen van het VNO naar een lage raming voor de groei, teneinde de ruimte niet onproductief te laten aanwenden voor verhoging van de uitkeringen en doorvoering van de koppeling: export-georiënteerde groei vraagt nu eenmaal om een rem op de binnenlandse ontwikkeling.

Bij de voorspelling van groei in de toekomst spelen echter nog diepgaander problemen. Het is erg onduidelijk hoe de recente economische ontwikkeling past in enigerlei scenario voor de lange-termijn-ontwikkeling van de Nederlandse economie. Is het voorziene lange termijn groeipad identiek aan het groeiproces van de afgelopen jaren? Is het qua niveau en richting wenselijk met het oog op verschillende beleidsdoelstellingen, met name die ten aanzien van het milieu? Bij welk niveau van het winst-inkomen is sprake van de 'juiste', voor evenwichtige groei 'noodzakelijke' categoriale inkomensverdeling?

De wenselijkheid van het doortrekken van het groeiproces uit het recente verleden naar de lange termijn wordt in een latere pragraaf vanuit meeromvattende maatschappelijke doelstellingen besproken. Hier wordt nog kort ingegaan op de economische aspecten ervan in termen van de voor evenwichtige groei adequate inkomensverdeling.

Verhoging van de winsten is een belangrijke drijfveer van het gevoerde beleid geweest. De noodzaak van winstherstel is (terecht) altijd instrumenteel geformuleerd: winstherstel was nodig voor groeiherstel. Men kan zich dan ook terecht afvragen welk niveau van het winstinkomen past bij een evenwichtige ontwikkeling. Als maatstaf voor de de winstgevendheid van het bedrijfsleven kan de arbeidsinkomensquote (aiq) gehanteerd worden (althans het komplement daarvan de "overige inkomensquote"). De aiq meet het aandeel van de bruto arbeidskosten in het door het bedrijfsleven voortgebrachte inkomen en bevindt zich na een top in het begin van de jaren tachtig nu (voor 1989 wordt in de MEV 1990 een aiq van 78 voorspeld) weer op het niveau van 1965. Door een aanzienlijke verlaging van de vennootschapsbelasting, die inmiddels is doorgevoerd, is de positie van het bedrijfsleven thans gunstiger. De sekretaris-generaal van EZ verklaarde in zijn traditionele nieuwjaarsartikel een verdere daling onnodig.⁹ Sindsdien is de voorspelling voor de aiq in 1989 overigens nog neerwaarts bijgesteld, en impliceert de door het CPB uitgevoerde "macro-economische verkenning voor de periode 1991-1994" een, zij het geringe, verdere daling.

Is het huidige niveau van het overig inkomen (voor 1989 voorspeld op 124 mrd ten opzichte van 74 mrd in 1980) noodzakelijk in het licht van de vereiste investeringen in nieuwe produktiecapaciteit?

Deze vraag (die binnen de aanbodeconomische beleidsfilosofie helaas vrijwel als retorisch wordt beschouwd) is niet ondubbelzinnig met ja of nee te beantwoorden. Ook Kaldors 'stylized fact' (Kaldor 1961) van een nauwe samenhang tussen winstaandeel en investeringsquote die het lange termijn groeiproces zou kenmerken, geeft geen direkt houvast voor het gewenste beleid ten aanzien van de kategoriale inkomensverdeling. Dit feit immers zegt niets over de richting van de kausaliteit¹⁰ en laat dus in het midden welke van de twee grootheden kan dienen als hefboom om op het lange termijn groeipad te komen. Zelfs als we gemakshalve veronderstellen dat door middel van herverdeling ten gunste van het winstinkomen inderdaad groeiherstel en een blijvende verhoging van de investeringsquote gerealiseerd kan worden, is het oordeel over de 'benodigde' kategoriale inkomensverdeling afhankelijk van het verwachte, c.q. wenselijke groeipad (en de daarvoor noodzakelijke investeringsquote). Een enigszins realistische schatting hiervan lijkt, ook reke-

9 Zij het met enige voorzichtigheid geformuleerd: "Nu de arbeidsinkomensquote een meer normale waarde heeft bereikt en verdere vermindering minder nodig is, lijkt voor de toekomst de beleidsopgave op dit terrein lichter te worden." (Rutten 1989, 7)

10 Binnen het neoklassieke denken loopt de kausaliteit van winst via hogere besparingen - en gegeven de veronderstellin van de Wet van Say - naar hogere investeringen en groei. Binnen de postkeynesiaanse theorie verloopt de kausaliteit van investeringen naar winsten, met als uiterste geval Kalecki's "capitalists get what they spend".

ning houdend met recente ontwikkelingen, erop te wijzen dat de tot stand gebrachte inkomensherverdeling te ver is doorgeschoten.

In tabel 3 staan gegevens over de ontwikkeling van het overig inkomen en de investeringen. De bruto investeringsquote heeft zich, na een forse niveauverhoging in het begin van de jaren tachtig, sinds 1986 gestabiliseerd op een niveau van 17. Gezien de conjuncturele ontwikkeling lijkt een geringe stijging in 1988 en 1989 niet onmogelijk. Een voortgaande structurele stijging van de investeringsquote ligt niet voor de hand indien we rekening houden met het in de afgelopen jaren gerealiseerde en voor de komende jaren verwachte groeitempo.

Het lijkt redelijk om voor de jaren negentig rekening te houden met een groeitempo dat substantieel lager is (en moet zijn) dan in de jaren zestig en niet veel hoger dan in de jaren zeventig. Milieubehoud vereist dan misschien geen nulgroei, maar een herhaling van het groeitempo van de jaren zestig lijkt voor een duurzame ontwikkeling volstrekt ongewenst.

Een globale indicatie van de benodigde investeringsquote kan afgeleid worden uit de volgende identiteit (zie: Van Ewijk, e.a., 1982, 27 e.v.)

$$I/Y = (k/q)(\hat{y} - \hat{q} + \hat{k} + \hat{a}), \text{ waarin:}$$

I = bruto investeringen van bedrijven

Y = bruto productie van bedrijven

q = bezettingsgraad

k = kapitaalkoëfficiënt

a = afschrijvingsvoet kapitaalgoederenvoorraad

$$\hat{y}^* = (1/y)(dy/dt)$$

Op het te realiseren groeipad zal de bezettingsgraad gelijk aan één zijn en konstant. Bij een konstante kapitaalkoëfficiënt geldt dus voor de relatie tussen investeringsquote en gewenste groeivoet ($\hat{y}^*$):

$$(I/Y)^* = k(\hat{y}^* + \hat{a}),$$

De berekende waarden voor kapitaalkoëfficiënt en afschrijvingspercentage die gelden voor de Nederlandse economie in de jaren zestig en zeventig zijn respectievelijk 2,1 en 4,5%.

Er is aanleiding (Zie Makro-economische Verkenning 1990, bl.202) om van een hogere waarde voor het afschrijvingspercentage uit te gaan voor de economie in de jaren negentig. Indien we uitgaan van een afschrij-

vingspercentage van 5%, dan impliceert een gemiddelde groeivoet van 2,5% een investeringsquote van ongeveer 16 (15,75).¹¹

Pleidooien voor een verdergaande verhoging van de investeringquote zoals die van Rutten (1989, 5), waarbij hij er met nadruk op wijst dat het niveau nog altijd aanzienlijk onder het niveau in de jaren zestig ligt, gaan voorbij aan de te stellen eisen aan het groeipad in het komende decennium. Voorzichtiger is het Centraal Planbureau (Makro-economische Verkenning 1990, 202) dat met betrekking tot het voor 1994 voorspelde niveau van de investeringsquote (dat wel een fractie hoger is dan het huidige niveau) opmerkt, dat het "als tamelijk hoog kan worden gekwalificeerd."

De bovenstaande redenering volgend is de in 1987 gerealiseerde investeringsquote (17) in het licht van de middellange en lange termijn ontwikkeling echter eerder te hoog dan te laag. Deze diskrepantie tussen feitelijke en structurele investeringsquote is ook aannemelijk in het licht van de hiervoor al genoemde sterke conjuncturele ontwikkeling na 1982 en de sterke stagnatie van de investeringen (ook ten opzichte van het buitenland) in de periode daarvoor.

Bezien in het licht van de benodigde investeringsquote lijkt de herverdeling ten gunste van het winstinkomen te ver te zijn doorgesloten. Voor feit dat het economisch beleid in West-Europa min of meer langs deze lijnen is gevoerd, is het niet verwonderlijk dat uit onderzoek een belangrijke betekenis van beperkte bestedingen bij de verklaring van de toegenomen werkloosheid in de periode 1980-1985 blijkt.¹²

3 De conjuncturele ontwikkeling en het begrotingsbeleid.

In overeenstemming met het gehanteerde evenwichtsdenken binnen het aanbodeconomische gedachtegoed domineren relatieve prijzen de vraag- en aanbodbeslissingen, waardoor mikro-economisch en makro-economisch evenwicht verzekerd is. Bestedingsproblemen kunnen daarbij geen belemmering vormen. In de woorden van een van de grondleggers van de aanbodeconomie luidt het, dat

"There can be no such thing as a general glut of goods. There can be a glut of 'bads', but in the world of necessary scarcity in which the very science of

11 Theoretisch zou wel de benodigde hoeveelheid investeringsgoederen per eenheid productiecapaciteit (de zgn. kapitaalkoëfficiënt) kunnen toenemen. Milieuvriendelijk investeren zou bijvoorbeeld gepaard kunnen gaan met verhoging van de kapitaalkoëfficiënt. Daartegenover lijken te verwachten economische ontwikkelingen (toename van de dienstensektor en introductie van informatietechnologie) de kapitaalkoëfficiënt eerder te doen dalen.

12 Zie: Thio (1988) en de daarin behandelde literatuur.

Tabel 3. *Bruto Overig inkomen en bruto investeringen, 1970-1987. Bedrijvensektor, exclusief delfstoffenwinning, openbaar nut en woningexploitatie, miljarden gulden in lopende prijzen.*

	1970	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
1. Overig inkomen	34,33	65,17	69,72	77,38	79,93	91,54	94,45	105,21	106,57
2. Bruto Toegevoegde Waarde (faktorkosten)	86,70	215,27	220,78	262,18	238,52	250,00	260,11	278,59	285,44
3. Bruto investeringen	15,92	33,53	30,85	31,79	34,85	37,6	42,49	47,72	48,38
Overige inkomensquote (1 als % van 2)	40	30	32	30	34	36	36	38	37
Investeringsquote (3 als % van 2)	18	16	14	12	15	15	16	17	17

Bron: Berekend uit Nationale Rekeningen, 1985, 1986, 1987.

economics finds its meaning, an apparent glut of all goods merely signifies a dearth of creative production, a lack of new supplies and fresh demands" (Gilder, 1981, 39)

De aldus in een twintigste eeuws, aanbodeconomisch jasje gegoten 'Wet van Say' staat haaks op de keynesiaanse benadering. De aanbodeconomische kritiek op de keynesiaanse modellering van het economisch proces spitst zich dan ook toe op het verwaarlozen van de mikro-economische gevolgen van begrotingspolitieke maatregelen¹³:

1 de positieve bestedingseffekten die keynesianen verwachten van belastingverlaging ten laste van het financieringstekort zijn illusoir. Rationele economische subjecten anticiperen op een in de toekomst te verwachten belastingverhoging door extra te sparen¹⁴;

2 de 'balanced-budget multiplier' is volgens aanbodekonomen negatief. Gelijktijdige belastingverhoging en verhoging van overheidsuitgaven heeft geen bestedings- en inkomenseffekt (één groep kan meer beste-

13 Zie: Van Sinderen, 1989, 22 e.v..

14 De aanbodeconomie baseert zich op het 'Ricardian Equivalence Principle': gegeven rationeel economisch gedrag is er geen verschil in effect op de economische ontwikkeling tussen belastingheffing door de overheid nu en schuldfinanciering nu gedekt door belastingheffing in de toekomst.

den, een andere minder). Het herverdelingseffect geeft echter wel een negatieve groei-impuls, doordat de benadeelde groep minder bereid zal zijn tot produktieve inspanning. Het Centraal Plan Bureau heeft deze negatieve balanced-budget multiplier in een vroegtijdig stadium empirisch vormgegeven in de Vintaf modellen.¹⁵

De vertaling van de aanbodeconomische kritiekpunten naar het conjunktuurbeleid ligt voor de hand: conjunktuurbeleid is uit den boze, daar de negatieve gevolgen voor de aanbodkant van de economie op lange termijn de positieve korte termijn effecten in aanzienlijke mate overtreffen. Gezien het feit dat het economisch beleid in West-Europa min of meer langs deze lijnen is gevoerd, is het niet verwonderlijk dat uit onderzoek een belangrijke betekenis van beperkte bestedingen bij de verklaring van de toegenomen werkloosheid in de periode 1980-1985 blijkt.¹⁶

Ook de ontwikkeling in de Nederlandse economische politiek is konform de aanbodeconomische beleidsaanbevelingen.¹⁷ Diskretionair conjunktuurbeleid is in Nederland inderdaad afgeschaft. De structurele begrotingsnormering (waarbinnen conjuncturele sturing nog werd toegepast) maakte plaats voor normering in termen van het feitelijke financieringstekort. In tabel 4 wordt de ontwikkeling van het financieringstekort sinds 1985 weergegeven.

pgemerkt moet worden dat de gebruikelijke maatstaf (het nominale financieringstekort, kolom 1) geen goede indikator is voor de tot stand gebrachte bezuiniging. In reële termen (kolom 3) blijkt het financierings-

Tabel 4. *De ontwikkeling van het financieringstekort 1985-1989 in procenten van het nationaal inkomen*

	Financieringstekort	Schuld-erosie*)	reëel fin. tekort	primair tekort
	1	2	3=1-2	4
1985	7,2	1,5	5,7	0,5
1986	5,9	0,5	5,4	-1,1
1987	7,8	-0,2	8,0	0,8
1988	7,7	0,4	7,3	1,0
1989	7	1,2	5,8	0,4
1990	6,2	1,2	5,0	-0,4

15 Zie voor de achtergrond en implicaties van deze eigenschap van het Vintaf II model: Driehuis en Van der Zwan, 1978, 39.

16 Zie: Thio (1988) en de daarin behandelde literatuur.

17 Binnen de supply-side veronderstellingen is één van tekortvergoting toelaatbaar, namelijk tekortvergroting door verlaging van de lastendruk. De produktieprikkels die uit lastenverlaging voortvloeit wordt geacht op lange termijn tot inveniëfekten te leiden.

tekort sinds 1987 veel sterker gedaald dan volgens de gangbare berekening. Voor de eigenlijke beleidsruimte van de overheid is het primaire tekort (= financieringstekort minus rentelasten, kolom 4) bepalend. Uit de daling van dit tekort sinds 1987 is het restriktieve effect van de bezuinigingen af te lezen.

Over de noodzaak tot terugdringing van het financieringstekort bestaan vrijwel geen verschillen van mening; kritiek op het gevoerde beleid vloeit veeleer voort uit de konstatering dat het financieringstekort onvoldoende is teruggebracht als gevolg van onvoldoende budgettaire discipline. De kritiek van Keuzenkamp en Van der Ploeg (1989) spitst zich daarbij toe op de scheefgroei in de overheidsfinanciën ten aanzien van de verdeling over konsumptieve en investeringsaanwendungen: bezuinigingen zijn vooral ten koste gegaan van overheidsinvesteringen. Ook de door hen geïnventariseerde theoretische en empirische bezwaren tegen de fixatie op tekortreduktie betreffen lange-termijn effecten. De fixatie op vaste streefcijfers voor het feitelijke tekort heeft echter ook als na-deel dat het een potentiëel conjunktuurversterkende beleidsvorm is: tegenvallende groei impliceert een lagere belastingopbrengst, en dus een grotere noodzaak tot bezuiniging. Dit kenmerk van de huidige begrotingsnormering wordt ook gesignaleerd in het rapport van de Studiegroep begrotingsruimte(1989). Het huidige systeem van begrotingsnormering is vooral gebaseerd op politieke/bestuurlijke overwegingen; vanuit economische standpunt is het ongunstig. Niet alleen het gebrek aan ingebouwde stabilisatie speelt daarbij een rol, maar ook door de ongunstige werking die het kan hebben op de onzekerheid. Bij wisselingen in de conjunktuur leidt het huidige systeem tot voortdurende aanpassingen in het uitgaven en inkomstenbeleid van de overheid. Dit is niet alleen verwarrend voor de particuliere sektor, maar leidt vanzelfsprekend ook tot grote weerstand en bezuinigingsmoeheid binnen de overheidssector.

De tekortreduktie die in de afgelopen twee jaar is opgetreden is voornamelijk toe te schrijven aan de internationale economische ontwikkeling na 1982 (door de aanhoudende sterke conjunktuur heeft het restriktieve beleid daardoor een onbedoelde anticyclische uitwerking gehad). In conjunctureel opzicht wordt deze periode gekenmerkt door een opvallende gelijkmatigheid. Na de turbulente periode van 1973 tot 1982, die eindigde in de ernstigste na-oorlogse recessie van 1982, vertoont de economie een trage maar gestage groei. De groeicijfers variëren zo tussen 1,5% en 3%. Zoals hierboven al werd aangegeven is deze stabiele ontwikkeling niet specifiek te danken aan het gevoerde beleid, maar terug te vinden in vrijwel alle landen van de OECD. Stabiliserende motieven hebben in Nederland niet aan het beleid ten grondslag gelegen. Lange termijn doelen, de trendmatige ontwikkeling van de economie, overheersten zowel op budgetair als op monetair gebied met als consequentie een onverkorte doorwerking in de Nederlandse economie van de golven van de internationale conjunktuur. Een periode van gelijkmatige internationale conjunktuur is echter geen geschikte toetssteen voor de

doeltreffendheid (of wenselijkheid) van beleid. In dit verband kan herinnerd worden aan het in de vorige paragraaf aangehaalde, voorzichtig pessimisme van het CPB ten aanzien van de internationale ontwikkelingen in de komende periode. In een periode van internationale conjuncturele neergang zal de Nederlandse economie direct de negatieve gevolgen ondervinden van het vooral op de uitvoer gerichte aanbodeconomische beleid dat de binnenlandse economie nog gevoeliger heeft gemaakt voor invloeden vanuit het buitenland.

Voor het wegnemen van deze negatieve aspecten is een doorbreking van de eenzijdige fixatie op het financieringstekort als leidraad voor het begrotingbeleid noodzakelijk.

Kant en klare alternatieven voor de huidige normering van de begrotingspolitiek zijn niet voorhanden. Het uit conjunctureel oogpunt aantrekkelijke idee om het financieringstekort door middel van schulderosie (verhoging van de inflatie) terug te dringen, strandt op het feit dat een verhoging van de nominale rentelasten het primair tekort zal doen dalen, en via een omweg de noodzaak tot bezuiniging weer wordt binnengehaald.¹⁸ Het ligt meer voor de hand om de mate waarin men door middel van bezuinigingen het tekort reduceert af laat hangen van de economische situatie. Bij een beschouwing over tekortreductie in de huidige situatie doet zich een konflikt voor tussen de verschillende invalshoeken waaruit men het financieringstekort kan benaderen. Hoe nodig dan ook uit financierings- en (rente-)kostenogpunt, vanuit makro-economisch gezichtspunt heeft tekortreductie belangrijke negatieve effecten. Een verdere vergroting van het saldo op de lopende rekening van de betalingsbalans die uit tekortreductie voortvloeit, leidt indirect tot grotere kapitaalexport. Het valt niet in te zien waarom buitenlandse investeringen verkozen worden ten koste van noodzakelijke (overheids-) investeringen in infrastructuur en milieuvorzieningen in het binnenland.¹⁹

---

18 Zie bijvoorbeeld Van der Ploeg en Keuzenkamp (1989). Dit idee betreft schulderosie door verhoging van de nominale groei van het nationaal inkomen. Uiteraard is een verhoging van de reële groei met bijvoorbeeld 2% illusoir. Een verhoging van de inflatie van 1% tot 3% lijkt echter alleszins aanvaardbaar als men daardoor de schuldquote van de overheid drastisch kan reduceren. Bij een financieringstekort van zeg 2,5% betekent een verhoging van de nominale groei van 3,5 naar 5,5% een reductie van het financieringstekort tot 45% (= 2,5%/5,5%). Op termijn scheelt dit zo'n 30% van de staatsschuld (op dit moment ongeveer 100 miljard). Helaas zit er bij deze inflatoire strategie een adder onder het gras die de noodzaak tot directe bezuinigingen via een omweg weer terughaaft. Een structureel hogere inflatie zal in een kleine open economie als de Nederlandse - met een reële rente die op termijn gekoppeld is aan de Duitse reële rente - vroeger of later gepaard gaan met een stijging van de nominale rente. Toenemende nominale rentelasten verkleinen, bij een gegeven (nominaal) financieringstekort, het primaire tekort, hetgeen weer noopt tot uitgavenverlaging of belastingverhoging.

19 Voor een welvaartstheoretische kritiek op de prioriteitstelling binnen het huidige beleid tussen milieu-investeringen en financieringstekort, zie Heertje (1989).

4 Aanbodeconomisch beleid en werkloosheid.

Werkloosheid is in de aanbodeconomische gedachtengang een verschijnsel dat louter en alleen verklaard kan worden uit ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, in isolatie van de andere markten. Toenemende rigiditeit van de arbeidsmarkt is daarbij het sleutelbegrip. In het kielzog van het keynesiaanse denken immers zijn in de afgelopen decennia tal van maatregelen doorgevoerd met als inzet welvaartsverhoging, maar met als neveneffect het korrigeren van de uitkomsten van de spontane werking van de markt. Elementen als minimumlonen, een hoog niveau van uitkeringen ten opzichte van de loonhoogte, en een hoge marginale belasting- en premiedruk vormen, in samenhang met de toegenomen macht van de vakbeweging, de factoren die de starheid van de arbeidsmarkt in de hand hebben gewerkt. Gegeven deze opvatting is het gevoerde sociale beleid verklaarbaar: het is in dienst gesteld van het aanbodeconomische beleidsprogramma, en gericht op beperking van het minimumloon, op de vergroting van de afstand tussen uitkering en loon, op ont koppeling, alsook op een verlaging van de marginale druk. Het terugdringen van de werkloosheid is in de praktijk echter bepaald minder snel gegaan dan op grond van de theorie aannemelijk lijkt, en er is dan ook reden om vraagtekens te zetten bij de houdbaarheid van de verklaring van werkloosheid in termen van rigiditeiten.

Het rigiditeitsverhaal is er eigenlijk in twee versies, dat van de natuurlijke werkloosheid, en dat van de klassieke, of structurele werkloosheid.

In de eerste starheidsverklaring van de werkloosheid wordt gebruik gemaakt van het concept Non Accelerating Inflation Rate of Unemployment (NAIRU)²⁰, dat verwant is met de natuurlijke werkloosheidsvoet van Lucas en Friedman. De NAIRU geeft weer het niveau van de werkloosheid waarbij de inflatievoet konstant is.

Volgens de tweede benadering is werkloosheid vrijwillig of tijdelijk. Het idee erachter is dat de vraag naar arbeid slechts schijnbaar tekortschiet. De vraag is wel latent aanwezig, maar manifesteert zich pas bij een loonniveau beneden het gangbare. De geobserveerde werkloosheid is dus "vrijwillig", dat wil zeggen betreft arbeidsaanbod dat niet "bereid" is te werken tegen het loonniveau waarbij de arbeidsmarkt in evenwicht is. Onder de veronderstelling dat op korte termijn substitutie tussen kapitaal en arbeid mogelijk is, leidt de creatie van reële loonflexibiliteit via een verhoging van arbeidsintensiteit onmiddellijk tot een daling van de werkloosheid. Bij onvoldoende substitutiemogelijkheden op korte termijn²¹ leidt loondaling indirect tot een daling van de werkloosheid, na-

20 Zie: Van Esch, 1989.

21 Werkloosheid vloeit in dat geval voort uit kapitaalschaarste. Er is een "kwantitatief tekort aan arbeidsplaatsen". Deze vorm komt overeen met klassieke werkloosheid als een van de mogelijke "regimes" in de onevenwichtsanalyse van Malvaud.

melijk via een verhoging van de investeringen en een beperking van de afstoot van oude jaargangen machines.

Beide benaderingen zijn op theoretische en empirische gronden sterk aanvechtbaar. Ten aanzien van de natuurlijke werkloosheidstheorie is er op theoretisch niveau onder andere door Hahn (1987) op gewezen dat reëel loon en werkloosheid beide endogene grootheden zijn, en dat het nominale loon exogeen is. Het verband tussen reëel loon en werkloosheid ligt dus niet ondubbelzinnig vast daar beide mede afhangen van het gevoerde monetaire- en begrotingsbeleid. Op empirisch niveau kan onder andere gewezen worden op het onderzoek van Blanchard e.a. (1986) die voor de EEG in het jaar 1984 een uitkomst voor de NAIRU vonden van 7,7%, terwijl de feitelijke werkloosheidsvoet meer dan 10% bedroeg (een uitkomst die aangeeft dat een reflatiebeleid mogelijk is zonder de inflatie te versnellen).²²

Ten aanzien van de klassieke werkloosheidstheorie kan gewezen worden op de zogenaamde "wage-gap" analyses. De afstand tussen de feitelijke reële arbeidskosten (loonkosten ten opzichte van prijspeil) en het hypothetische niveau van de reële arbeidskosten waarbij volledige werkgelegenheid zou bestaan, wordt dan gehanteerd als indikator van de klassieke werkloosheid. Het op deze benadering gebaseerde onderzoek van Bruno (1986) laat zien dat voor de meeste onderzochte OECD-landen de loonkloof daalt vanaf het einde van de jaren zeventig (na gedurende de jaren zeventig te zijn gestegen). Volgens deze benadering heeft de toename van de werkloosheid na 1978 geen klassiek achtergrond, maar vloeit voort uit een inkrimpande effectieve vraag. In de onderzochte landen neemt Nederland een uitzonderingspositie in, in die zin dat de loonkloof zelfs negatief is vanaf 1973 en in toenemende mate sinds 1980.

Het is in het licht van bovenstaand onderzoek niet verwonderlijk dat het (in termen van sociale consequentie vergaande) aanbodeconomische arbeidsmarktbeleid niet heeft kunnen voorkomen dat de langdurige werkloosheid zich heeft vastgezet. Dit wordt in de literatuur met een nieuw begrip aangeduid: hysteresis, (letterlijk state-dependency of padafhankelijkheid), waarmee wordt aangegeven dat het niveau van de natuurlijke evenwichtswerkloosheid een functie is van de feitelijke werkloosheid (zie Blanchard en Summers 1986 en 1987). Deze afhankelijkheid impliceert dat de evenwichtswerkloosheid geen exogeen gegeven is en analytisch een glibberig concept wordt. Voor het hysteresis-verschijnsel zijn verschillende verklaringen te geven. Gemeenschappelijk hierin is de veronderstelling dat de arbeidsmarkt gesegmenteerd is, en dat sommige

22 Het debat over de natuurlijke werkloosheidsvoet overziend verzucht Solow (1987, 183): "...the way in which modern macroeconomists toss around the notion of a 'natural rate of unemployment or employment' is a sort of intellectual scandal. The coarseness of the definition and weakness of the empirical results that underlie all this talk suggest that we are in the presence of something that is believed for extra-scientific reasons."

groepen (bijvoorbeeld langdurig werklozen die arbeidsroutine missen en vaardigheden hebben verloren) nooit aan bod komen. Een dergelijk verschijnsel is alleszins verklaarbaar. Immers rantsoenering op de arbeidsmarkt vindt plaats aan de aanbodzijde, er is een absoluut tekort aan arbeidsplaatsen. Zolang dat het geval is werkt een beleid dat aanbodvergroting doet door supply side maatregelen dus een toename van de werkloosheid in de hand. De situatie wordt nog verergerd door het feit dat het makro-economisch beleid de vraag naar arbeid beperkt door geringe arbeidsvraag vanuit overheid en kwartaire sektor. Solows (1987, 183) cynisch bedeelde aanbeveling -"Keep the unemployment rate high enough long enough and you will be able to claim that you are 'near full employment.'" -lijkt hier iets te letterlijk genomen te zijn.

De diskrepantie mikro- en makrobeleid (het wegnemen van starheden in de arbeidsmarkt versus het ontbreken van arbeidsplaatsenbeleid) heeft bovendien potentiëel sterke, negatieve conjuncturele gevolgen: door een vergroting van de bestedingsmultiplier leidt daling van de marginale druk en van uitkeringsniveaus tot een vermindering van de automatische stabilisatie. Het arbeidsmarktbeleid versterkt dus de destabiliserende effecten die er vanuit het gevoerde begrotingsbeleid uitgaan. Waar in een periode van een zevental jaren van stabiele groei nauwelijks een vermindering van de werkloosheid is opgetreden, moet -gezien de wederzijds versterkende negatieve effecten van begrotingsbeleid en arbeidsmarktbeleid, en gezien het hysterese-effect- gevreesd worden voor de binnenlandse effecten van een internationale conjunctuurverstoring.

5 Het aanbodeconomisch beleidskader: evaluatie.

Zoals de crisis van de jaren dertig (althans na de Tweede Wereldoorlog) heeft geleid tot aanzienlijke veranderingen in het institutionele kader van de Westerse economie, zo ook heeft de stagnatie in de economische ontwikkeling die optrad sinds het begin van de jaren zeventig ingrijpende gevolgen gehad voor de economisch-politieke randvoorwaarden waarbinnen het economisch proces funktioneert. Op het eerste gezicht lijkt historisch besef niet ten grondslag te hebben gelegen aan het doorvoeren van institutionele wijzigingen sedert de jaren zeventig: voor een belangrijk deel bestonden zij uit het afzweren of terugschroeven van beleidsvormen die mede geïntroduceerd waren om het economisch systeem meer crisisbestendig te maken, zoals makro-economische sturing van de bestedingen en de opbouw van een systeem van sociale zekerheid. Voorzover er konstante factoren zijn aan te wijzen in het in Nederland gevoerde beleid lijken deze vooral voort te vloeien uit een gemankeerd historisch besef. Immers, wat betreft de richting waarin gestuurd wordt betreft lijkt het recente "herstelbeleid" in veel opzichten op het naoorlogse "wederopbouwbeleid". Toen was het het streven naar "industrialisatie door internationalisatie" dat een herverdeling ten gunste van het overig inkomen opdroeg, en via het achterblijven van de binnen-

landse bestedingsontwikkeling uiteindelijk leidde tot de loonexplosie van 1964 waarvan volgens sommigen de echo's nog doorklonken in de ongunstige economische ontwikkeling van de jaren zeventig. De spiegeling aan het beleid van de jaren vijftig echter ligt voor de hand, daar dit immers ten grondslag lag aan het historisch unieke groeiproces van de jaren vijftig en zestig.

Nu zal een ieder het erover eens zijn dat dat groeipad niet meer herhaald kan en ook niet herhaald zou moeten worden. Destijds mag dit feitelijke groeipad dan voldaan lijken te hebben aan de kenmerken van het door Joan Robinson als mythisch omschreven concept van 'golden age growth' (evenwichtige groei bij volledige werkgelegenheid), thans - met de kennis van de desastreuze ontwikkelingen in de jaren na 1970 die voor een deel ook samenhangen met scheefgegroeide verhoudingen in de jaren daarvoor - zou een dergelijke vergelijking erg naïef zijn. Bovendien heeft dat groeiproces gevolgen gehad - met name de aantasting van het milieu - die tot het huidige inzicht hebben geleid dat de eisen te stellen aan de lange termijn-ontwikkeling verder gaan dan alleen voorwaarden voor dynamisch makro-economisch evenwicht. Evenwichtige groei als leidraad voor economisch politiek ingrijpen dient te worden vervangen door wat in het rapport van de World Commission on Environment and Development (het zogenaamde Brundtland-rapport) heet 'sustainable development'; ontwikkeling die voorziet in de behoeften van huidige generaties zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te kunnen voorzien. Dit concept is nog niet zodanig operationeel dat het hanteerbaar is als ondubbelzinnig criterium voor thans gevoerd beleid. Het suggereert echter wel dat een serieuze behandeling van de milieudoelstelling niet louter als extra toets op een op grond van puur economische redenen wenselijk geacht groeiproces kan worden opgevat²³. Een duurzaam (sustainable) groeiproces verschilt structureel van het groeiproces zoals dat zich voordeed in de jaren zeventig.

Beleid dient beoordeeld te worden vanuit de vraag in hoeverre het perspectieven biedt op een groeiproces dat zoveel mogelijk garanties biedt voor duurzame groei bij een stabiel niveau van volledige werkgelegenheid en een rechtvaardige inkomensverdeling.

Deze perspectieven biedt het gevoerde beleid niet. Het aanbodeconomisch beleid:

1 gaat gepaard met hoge maatschappelijk kosten;

2 vergroot de economische instabiliteit, en laat produktie- en werkgelegenheidskansen onbenut, en;

---

23 Van de Biggelaar en Reynders (1989) ontwikkelen een beleidskader (met inbegrip van kosten en baten) dat is toegespits op een 'duurzame ontwikkeling' van de aarde. Dergelijke analyses, hoe nuttig dan ook, laten zich echter niet direct vertalen naar de consequenties voor het totale te voeren sociaal-economisch beleid.

3 ondersteunt een groeiproces dat zowel makro-ekonomisch als in termen van de milieudoelstelling onevenwichtig is.

ad 1 De maatschappelijke kosten van het aanbodekonomisch beleid.

Het streven naar een concurrerende, op export gerichte ekonomie via een vergroting van het winstinkomen is gepaard gegaan met inkomensdenivellering, met het marginaliseren van maatschappelijke groepen, en met verlaging van het niveau van kollektieve voorzieningen. Zonder een maatschappelijk oordeel over deze ontwikkeling te vellen, dient gekonstateerd te worden dat deze ook ekonomisch negatieve kanten heeft, op korte termijn via het effect op de bestedingsontwikkeling, op lange termijn bijvoorbeeld door de potentiële groei-effekten van kwaliteitsvermindering in kollektieve voorzieningen als het onderwijs. Een meer algemeen ekonomisch oordeel dient echter te berusten op een kosten-baten analyse, oftewel op evaluatie van de vruchten van het beleid waaruit deze maatschappelijke kosten moeten worden terugverdiend.

ad 2 De resultaten van het aanbodekonomisch beleid.

De Nederlandse produktiegroei is produktiegroei die vooral voortvloeit uit de buitenlandse vraag. Dit is niet verwonderlijk aangezien het beleid hier geheel op was gericht. De groei van de Nederlandse export is ongeveer evenredig met die van de buitenlandse concurrenten. Een vergroting van het Nederlandse aandeel is nauwelijks opgetreden, hetgeen enigszins tegenvalt gelet op de inspanningen die men zich heeft getroost (in termen van achterblijvende loonkostenstijging en inflatie). Internationalisatie van de ekonomie heeft echter ook een keerzijde. De gunstige prestaties op het punt van inflatie en het aanzienlijke overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans vormen de uitdrukking van de opgetreden binnenlandse onderbesteding. Door het inkrimpen van de kollektieve sektor terwille van een verkleining van de loonwage en de vergroting van de winsten, gevoegd bij de zeer gematigde ontwikkeling van het beschikbaar looninkomen is potentiële werkgelegenheid niet tot stand gebracht. Het beleid werkt uitverdieneffekten in de hand die hebben geleid tot hysteresis, het zich struktureel vastzetten van de werkloosheid. Slechts door de gunstige internationale konjunktuur is in de afgelopen jaren een positieve groei van produktie en werkgelegenheid opgetreden. De welbewust doorgevoerde grotere konjunkturle gevoeligheid van de Nederlandse ekonomie heeft om deze reden in de afgelopen periode gunstig uitgewerkt. Een (waarschijnlijke) internationale groeivertraging in de komende periode echter zal via de wederzijds versterkende effecten van begrotingsbeleid en inkomensbeleid sterke produktie- en werkgelegenheidsreperkussies hebben.

ad 3 Het aanbodekonomisch groeipad.

De in gang zijnde economische ontwikkeling biedt geen uitzicht op een evenwichtig groeipad. In makro-economisch opzicht zijn de doorgevoerde verschuivingen te ver doorgesloten. In het licht van de huidige en te verwachten investeringsquote impliceert de huidige categoriale inkomensverdeling (nog afgezien van mogelijke conjuncturele verstoringen) een diskrepancie tussen bestedingontwikkeling en ontwikkeling van de produktiekapaciteit.

Voortzetting van het huidige groeipad biedt ook nauwelijks perspectief voor internalisering van milieueisen in het productie- en groeiproses. Dit weerspiegelt deels het karakter van het gevoerde beleid. De supply-side benadering impliceert het verlagen van de kollektieve lasten en staat daardoor bijna per definitie haaks op het streven naar internalisering van externe effecten.

Het opgetreden groeiproses lijkt niet gepaard te zijn gegaan met verschuivingen in de sektorstructuur van de Nederlandse economie. De vooruitzichten tot 1994 in de Makro Economische Verkenning (CPB, 1989, 201) laten bijvoorbeeld zien dat de chemie verreweg de sterkste groeisector is, en men kan zich afvragen of dat past in een uit milieuoogpunt voor Nederland optimale sektorstructuur. Het is dus de vraag in hoeverre een dergelijke verschuiving niet wenselijk, of noodzakelijk is om milieudoelstellingen te realiseren. In een beleid dat vertrouwt op de resultaten van de werking van de markt, past een dergelijke vraag ook niet. Niet voor niets leidt het sektorstructuurbeleid sinds de formulering van de doelstellingen van selektief groeibeleid een sluimerend bestaan.

6 Besluit.

Ondanks het economisch herstel dat vanaf 1982 is opgetreden, is de situatie van de Nederlandse samenleving anno 1989 allesbehalve rooskleurig; nog steeds massale werkloosheid; een grote groep mensen wier inkomen de armoedegrens volgens sommigen bereikt of gepasseerd heeft; een natuurlijke omgeving die zich via vooralarmfasen manifesteert. Het gevoerde beleid is in haar nadruk op oplossingen via het marktmechanisme te eenzijdig om deze problemen daadwerkelijk te bestrijden. Economische keuzevrijheid is ongetwijfeld een belangrijk element van individuele vrijheid, maar kan van sekundaire betekenis worden zodra deze in strijd komt met de mogelijkheden voor een duurzame ontwikkeling van de samenleving. De vraag is niet, wat is het alternatief voor markten, de vraag is: waar is de werking van het marktmechanisme opportuun en waar moet het aangevuld of vervangen worden door andere koördinatiemechanismen. Op tal van gebieden, zoals bij de sanering van bodem en water lijkt nu een planmatige aanpak geboden. Ook op meer makro-economisch niveau behoeft het marktmechanisme sturing, namelijk daar waar het gaat om het niveau en de richting van het groei-

proces, waar een integratie van begrotings-, sektorstructuur-, en milieu-beleid de enige mogelijkheid lijkt om achterstanden in te halen en een ontwikkeling af te dwingen waar verdere aantasting van het milieu voorkomen wordt.²⁴

Literatuur

- Biggelaar, van de A.J.M. en L. Reynders (1989), 'De prijs van een duurzame ontwikkeling', *Economisch-Statistische Berichten*, jaargang 74, nummer 3696.
- Blanchard, O. en I. Summers (1986), 'Hysteresis and the European Unemployment Problem', *NBER Macroeconomics Annual*.
- Blanchard, O., R. Dornbusch, R. Layard (1986), *Restoring Europe's Prosperity*, MIT Press, Cambridge.
- Blanchard, O. en I. Summers (1987), 'Fiscal Increasing Returns, hysteresis, real wages and Unemployment', *European Economic Review*.
- Blanchard, O. (1987), 'Reagonomics', *Economic Policy*, nummer 5.
- Boot, P. (1989), *Economisch-Statistische Berichten*, jaargang 74, nummer
- Bruno, M. (1986), 'Aggregate Supply and Demand Factors in OECD Unemployment: An Update', *Economica*, Vol. 53.
- Centraal Planbureau (1989), *Verkenning van de Nederlandse economie voor de periode 1991-1994*, Den Haag.
- Centraal Planbureau (1989a), *Macro Economische Verkenning 1990*, Den Haag.
- Driehuis, W. en A. van der Zwan (1978), *De voorbereiding van het economisch beleid kritisch bezien*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Driehuis, W. (1988), 'A Disequilibrium Analysis of the Netherlands Economy', *Research Memorandum*, nr. 8822, FEE, Universiteit van Amsterdam.
- Esch, R. van (1989), 'Kan werkloosheid natuurlijk zijn?', *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jaargang 12(1)
- Ewijk, C. van, R. de Klerk, G. Reuten, en B. Thio (1982), *Macro-economisch Stimuleringsbeleid*, Amsterdam.
- Gilder, G. (1981), *Wealth and Poverty*, New York Basic Books.
- Greenwald, B.C. en J.E. Stiglitz (1988), 'Examining Alternative Macroeconomic Theories', *Brookings Papers on Economic Activity*, 1:1988.
- Heertje, A. (1989), 'Voor niets gaat de zon op', *Economisch-Statistische Berichten*, jaargang 74, nummer 3705.
- Hahn, F. (1987), 'On Involuntary Unemployment', *The Economic Journal*, jaargang 97 supplement.
- Laffer, A.B., (1987), 'The Ellipsis: An Explanation of the Laffer curve in a Two-Factor Model', in: V.A. Canto e.a. (red.), *The Financial Analyst's Guide to Fiscal Policy*.

---

24 Misschien kan het in het oude "Plan van de Arbeid" gesuggereerde idee van zeggenschap van het "Centraal Conjunctuurbureau" over de investeringsontwikkeling in dit kader serieus overwogen worden. Het in het Plan van de Arbeid voorgestelde bureau had onder andere als taak "kontrolle op de uitbreiding van ondernemingen" en "beheersen van het tempo der rationalisatie". Immers: "Waar het gemeenschapsbelang het eist moet de individuele bedrijfsvrijheid wijken."

- Kaldor, N. (1961), 'Capital Accumulation and Economic Growth', in: F.A. Lutz en D.C. Hague (red.), *The Theory of Capital*.
- Keuzenkamp, H. en R. van der Ploeg, 'Verder met Lubbers?', *Intermediair*, jaargang 25, nummer 34.
- Matthews, K. en P. Minford (1987), 'Mrs Thatcher's economic policies 1979-87', *Economic Policy*.
- Rutten, F. (1989), 'Op weg naar voltooiing van het sociaal-economisch herstel', *Economisch-Statistische Berichten*, jaargang 74, nummer 3688.
- Sinderen, J. van (1989), 'Aanbodeconomie acht jaar later: de theorie en de praktijk van Reagonomics', *Rotterdamse Monetaire Studies*, nr. 35.
- Solow, R.M. (1986), in: W. Beckerman (red.), *Wage Rigidity and Unemployment*, John Hopkins University Press.
- Solow, R.M. (1987), 'The conservative revolution: a roundtable discussion', *Economic Policy*, nummer 5
- Studiegroep Begrotingsruimte (1989), *Naar Gezonde Overheidsfinanciën*.
- A. Parguez, 'Avant-propos', *Economie Appliquée*, jaargang XLII, nr. 1.
- Thio, B. (1988), 'Lonen en werkloosheid', *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jaargang 11(2)
- World Commission on Environment and Development (1987), *Our Common Future*, Oxford